

УДК 398.43(477.41/42)

**ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ВУЖА НА ПРАВОБЕРЕЖНОМУ
ПОЛІССІ****Володимир ГАЛАЙЧУК**Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

На основі насамперед польових матеріалів автора охарактеризовано традиційні уявлення про вужа, властиві для Правобережного Полісся. Подано широкий спектр апокрифічних легенд, демонологічних розповідей, бувальщин, оповідок; замовляння від укусу вужа, побутові розповіді про цього плазуна, виявлені в різних адміністративних районах Волинського, Рівенського, Житомирського та Київського Полісся.

Ключові слова: Правобережне Полісся, демонологічні уявлення, вуж, гадюка, домовик.

Уявлення про вужа є один із найколіоритніших фрагментів слов'янських уявлень про тварин. Про це, зокрема, свідчать праці Георгія Булашева¹, Генрика Перльза², Казимира Мошинського³, Александра Гури⁴ й низки інших дослідників. Надзвичайно популярні й різноманітні розповіді, бувальщини, оповідки тощо на цю тематику й на Правобережному Поліссі, що красномовно ілюструють матеріали Людмили Віноградової⁵, Єлени Левкієвської⁶, Лії Салавей⁷, Юлії Буйських⁸ й інших українських та закордонних науковців. Упродовж експедиційних пошуків на Поліссі чимало відомостей, які стосуються уявлень поліщукив про вужа, записав і автор цих рядків. Оприлюднення нового матеріалу, а також створення цілісної картини традиційних уявлень про вужа на Правобережному Поліссі, власне, і є метою цієї розвідки.

Було б перебільшенням стверджувати, що серед інших тварин поліщуки виділяли вужеві особливе місце, оскільки насамперед він є лише однією із звиклих для цього регіону тварин. Водночас чимало відповідних фольклорних текстів. Зокрема, як і багато де в Україні⁹, на Правобережному Поліссі побутують легенди, які походять із апокрифічних сказань про Ноя:

“Потоп. От. Ной зробив ковчега. Вон туди все, значить, брав по парі. Все чисто брав. І гадюку брав, і ужа взяв, і все чисто. Ну і десь у том ковчезі дирка появилась. Дірочка така. Дак уж голову застромів. Заткнув головою. Через те у вужа голова наче позолочена. В нього голова наче серебряна така”¹⁰;

“Вуж никада людину не вкусит. І особливо отой сиви такій без хвоста, то є така легенда, шо колись ото як був потоп, то Ной збірив всіх по парі, і птіц, і всьо, вся, шо на землі, всіх по парі, і взяв вужі ети тоже. То гадюка просверліла дірку у дні, щоб затопилосо, а вун своїм хвостом заткнув туя дирку, щоб вода не бігла, то йому, як ішов човен [...] подрізало хвоста, і так вун без хвоста і до цього часу живе”¹¹.

Вуж у цих етіологічних легендах відіграє позитивну роль. Позитив характеризує його й у багатьох інших випадках. Зокрема, за іншою апокрифічною легендою, Бог дав вужеві ноги за те, що той не кусає людину. Натомість, гадюка такого дару позбавлена:

“Колісь, каже, Бог пітав – чи будеш ти кусать людей? То гуж, каже, сказав, що я не буду кусать, я буду втекать. То в гужа, каже, ногі є. Бог дав єму ногі, то вон утекає. А гадюка сказала... питає гадюкі, а гадюка каже – хіба не дожену. А як дожену, то й укушу. То Бог їє ног не дав. В їє ног нема. Вона скачуєцца в калач і плига’є. Ти їє, каже, розсердь, то вона може тебе догнать. Вона тако скачуєцца у калач і плигає за тобою. Плигає, і може вкусить. (А вуж – то з такими жовтими вушками? – *В. Г.*) Так. (То ж в нього нема ног. – *В. Г.*) Нема ног? (Ну нема. – *В. Г.*) Кажуть, шо є. В гужа ноги – вон бежить. Бежить по земле. (То може, то ящїрка? – *В. Г.*) Гуж, кажуть. Бежить по земле. Ми колісь бачилі, на границі йшли по ягоди, то він бег так, такий сівій. І бег. Так скоро бежить, шо... так скоро втекає...”¹²

Ще одна широко відома в Україні легенда пояснює те, чому вужами живиться бусол:

“Значить, Бог собрав Одама і Єву. Собрав усі вмести і ті: гадюки, вужи, жаби, – всьо пособирав у мешок. І сказав, шо – несїт і вкїньте туди і туди його, і як укїнете – не оглядайтес. Ну то тїє ж – шо ж? Неслі-неслі – нада ж побачить, шо мї несом. Да розв’язалі того мешка – те все поросповзувало. Ну, то Бог сказав їм, шо, мол’, ти будеш Адам – на бусла, а то буде Єва – на бусліху. То от вони щчас і ловлять теє все”¹³.

Живучи серед лісів і боліт, поліщуки сприймали присутність вужа в хаті чи у хліві як звичне явище. Нерідко на Поліссі можна почути розповіді, як з вужем бавилися діти і навіть їли коло нього молоко:

“Даже оньо я сидела тута, моя вже й дочка була маленька, і вони привезли’ сєно, і граєтса моя... Да й де ж моя Галя, – нема, не чутно’. Як я дивлюса – то вона сидить із ву’ жом граєтца. Вуж коло неї... А там у нас в одних, то... вона єсть, дитя єсть у сєнях, та’ якби такво в верандоцци єсть молоко з хлебом. І вуж коло нього. Але не кусав дитяти. Не кусав. Гадюка могла би вкусить, а вуж – не”¹⁴.

За деякими свідченнями, вужа могли тримати як домашню тварину:

“Я колісь держав вужа. Вон лучче собаки. Перезимовать вужа – не дать йому вснути. Одо на Здвіження, та вони на Здвіження ховаюца в землю, – поймають тода вужа і принести додому, положить у кошик, молоком кормить. Перезимуй – навєсне вон только свою хату знає. І любого – хай хто, хай вже самий заядлий мужик – все равно не пустить у двор: вінтом ідьот до його і свіще. Шоб ти чув, як вуж свіще! То ти не повіриш. І в мене вуж був. Я з Вересов (хутір. – *В. Г.*). Батько вже начав мене ругать – никого не пускає. Ни малого, ни старого. Собака, еслі хитрий собака, то вон дитя нікагда не вкусить, пустить у двор. А вон нікого не розбирає”¹⁵.

Стосовно таких “хатніх” вужів доволі рідкісними є твердження, що “то недобре, як у хаті гад є”¹⁶. Переважно до цієї тварини ставилися добре, вважаючи, що “то, кажуть, харашо, як є в хазяйстві цей вуж”¹⁷, або принаймні остерігалися її зачіпати. Очевидно, позитиву у сприйнятті хатнього вужа додавало й те, що він харчувався мишами, оберігаючи хазяйське добро. Позитив у сприйнятті поліщуками вужів бачимо й у зафіксованому на Малинщині повір’ї, згідно з яким, “як гадюка на чоловіка нападе, то вуж може хвостом одбити”¹⁸.

Вужів часто називали “домовик” чи “домовий”, так що заборона їх убивати, вочевидь, спричинена кореляцією з однойменним демонологічним персонажем:

“Ото то називасца тоже домови’к. Той, шо в хаті жи’ве, то вон домови’к. Його хазяїн знає, вун хазяїна не боїца, а хазяїн його не боїца. Вун може навіть до хазяїна прийти¹ в ми’ску поєсті. Як хазяїн вечерає чи вбїдає”¹⁹;

“То про ву’жа тоже кажуть, шо в каждой будовлі є. То то тоже домовик, той вуж. [...] Ву’жа, то, кажуть, не треба чепать. І шо то в каждом дому’ вон є”²⁰;

“Кажуть – в кожного... в кожного хадзяїна вуж треба шоб був у дворє. Ну. Треба, шоб, каже, вуж був”²¹.

Водночас і домовика подекуди уявляють у вужачій подобі:

“Вун в каждой хаті. [...] Кажут, ву’н так як вуж. І на хаті може бут, і в хаті може бут. Ву’н же ж превращаєца в шо-то. В шо хоч може превратїца. [...] Даже в го’ роді в каждой хаті є домови’к”²².

В одній з оповідок з Дубровиччини вуж, якого вигодувала дівчина, на її весіллі так молоду пару “поблагословив, шо багатство саме в хату йшло”²³.

Здебільшого поліщуки вважають, що якби хто убив такого “домашнього” вужа, це спричинило би шкоду в господарстві:

“Домови’к живе десь на чердаку, то наші прабабушки охраняють, бо це він дїм стереже. Шось підкормляють їх, якусь там їжу, трошки хліба там, картоплю, сала кусок – на чердак, на стелю, бо це домови’к. Як для себе, так і для його. Ми можемо його не побачити, але воно є. Це такі бабушки хороші, шо вірать у бога, то вони розпізнають. То шось таке, наче вуж, наче пітон, на чердаку, він оберігає. Його не чепають. То якісь хлопці пагани, то візьме його вб’є – с тих пір в нього і починаєца – то теля здохне, то кабанчик...”²⁴

Побутує таке уявлення й на Північному Поліссі, яке тепер в межах Білорусі:

“У нас гово’раць, шчо есьць домову’й в ко’жнуй ха’ти. Вун, ге’той ву’жик, вужи’шка в ко’жнуй ха’ти. То не’котори й ба’чать. Я одного’ го’да то’же ба’чила ў себе’ ў ха’ти, ага’. І вун схава’єца ніде’, вун рї’дко коли’ його’ поба’чиш, оно’ ді’ти... І в нас гово’раць: таки’й домови’й, йїх па’рочка за’вше живе’. В нас гово’раць: е’сьлі його заб’є’ш ў дому’, то вже тобі’ бу’де пло’хо, пло’хо в дому’ бу’де, і вже його’ хто й поба’чить, то в нас його’ хто знає, шо то таки’й, то вже його’ ни б’є, не. Вун сам собі’ ні’де пу’йде й схава’єца”²⁵.

Добре відома на Поліссі й оповідка з мотивом про домашнього і польового вужів, коли за смерть одного мстить інший (Канва розповіді загальною такою).

Господар вбиває в полі великого вужа. Коли повідомляє про це вдома, чує з-під підвалин хати зідхання й голос: “Як убив польового, то не матимеш і домового”. По цих словах інший великий вуж, який жив під хатою, покидає обійстя. Господарка у цього хазяїна зрештою зводиться нанівець²⁶):

“По хуторах колісь жилі, то й по хатах вужи жилі. То ше й поспиває молочко. То тих вужов не билі. Бо як убіть, то другій за його шкоду зробіть. Гадіну (гадюку. – В.Г.) то білі, а ву́жа – не розрешаєца”²⁷.

Як пари з генетичним зв’язком називаються ву́жі домашній і той, що на подвір’ї, або домашній і польовий ву́жі. Лісовий вуж у текстах не фігурує. Тобто, йдеться власне про істот, які замешкують обжитий людиною простір. Очевидно, що тут спостерігаємо прояв віри в перевтілення душі: апіорно не домашня тварина чомусь облюбовує територію людини, перебуває з людиною в одному просторі. Відповідно і втрачає ознаки “несвійськості”. Найпростіше пояснення такої її поведінці – це душа померлого перевтілилася і перебуває коло своїх домашніх.

Подекуди вбити домашнього вужа остерігалися, бо вірили, що після цього помре господар (“вб’єш вужа – вмере муж”). Що прикметно, не суть важливим було, хто убив вужа, – “окошитися” це мало саме на господареві. Мотивація цього забобону полягає, вочевидь, у спорадичному ототожненні вужа з домовиком. Адже й про домовика, як і про вужа, нерідко кажуть, що “обійстя без домовика не буває, – у кожному домі повинен бути домовик”.

З цього приводу Л. Віноградова, з покликанням на А. Гуру, зазначила, що “Домова змія або вуж, згідно зі загальнослов’янськими віруваннями, це не тільки душа першого померлого господаря хати, що посмертно опікується своїм родом, але часто її осмислюють як двійника (тінь, душу) когось із живих домашніх, тому заборона вбивати змію, яка живе у просторі хати чи двору, мотивується зазвичай тим, що це спричинить смерть господаря чи якогось іншого члена сім’ї. За повір’ями сербів, кожна людина має свою власну змію-двійника, загибель котрої призводить до негайної загибелі людини”²⁸.

Крім уявлень про зв’язок між добробутом господарки і життям господаря, з одного боку, та вужем, з іншого, існує й ще одна причина, внаслідок якої вужів остерігалися зачіпати. Зокрема, на Поліссі вважають, що вуж, на відміну від гадюки, втікає від людей, проте коли його розсердити чи добре притиснути, він також може вкусити. При цьому укусу вужа часто вважають смертельним:

“Уж ядовитий. В нього один зуб. В гадюки тоже один, но двойний, а в вужа не двойний. Вон яду не кусає, якщо його вже сильно не довести до терпенія. А еслі шо, то вуж тоже може вкусить. Вуж тоже слішком ядовитий. І до того, шо як вужа причавить доладне, то он кусається хуже чим гадюка”²⁹;

“Бачите, вуж не чепає. Вон втекає від людини. Кажут, як його добре притиснути, то й вон може вкусити. Але од ву́жа немає шептув нияких. Од гадюков одшептувают баби. Є такіі баби, шо знають”³⁰;

“Вужа як роздражнити – може вкусити, і вже не ’длечиш, а гадюка – злечима”³¹;

“Вужі’ бити не можня, бо вони не кусаюца. Но вже вуж як укусить, то то смерть уже буде. А вуж кусає, як його вельми роздрочити. То вже нічо не поможе. То вуж кусає з рижим ве’рхом, такий шо якесь лино’ пускає. То ж кілька сортів тих ву’жів є. А гадина як укусить, то молитва є, а од вужа нема”³²;

“Як вуж корову або людину кусає, то вже ніхто не ’дліче: ні дохтор, ні прохвессор”³³;

“Вуж кусає раз у жізні, і чоловік помірає тогда. Од вужа нікагда не вілечишся. Од любої змії вілечишся, но од вужа, еслі він укусив, – всьо. В його смертельний яд”³⁴;

“Це вже і баба не поможе: за лопату – і йди до гробу”³⁵;

“Од гадюки – до бабки, а од вужа – в до’ски”³⁶.

Утікати від переслідування вужа треба навпроти сонця:

“Вже як його розсе’рдить, то вже од йо’го нема лі’чення, од йо’го – смерть. Колись мені баба чоловікова казала, шо якщо він за тобою біжит, то тре бігти втікати на протів сонця. То він не бачит ловити. А за сонцем – зловіт і вкусит”³⁷.

Щоб вуж не вкусив, поліщуки, йдучи до лісу, промовляли заклинання:

“Замикаю церкви, костьоли, жидівські школи.

Замикаю вужам-вуженят, гадам-гаденят,

Шоб по лісі не блукали, людей не кусали”.

Треба казать три рази, а як вийдеш із ліса, треба казать “Одмикаю...”, – бо вони лаять мучаца”³⁸.

Елемент “відмикання” якнайкраще характеризує ставлення поліщуків не лише до вужа та гадюки, а й до живої природи загалом.

Своєрідне замовляння спостерігаємо і в такому висловлюванні: “Вуж – нагнать його. Насварить його, і... іди... де взявсь, туда іди”³⁹. Таке фольклорне кліше (“де взявсь, туда йди”) нерідко трапляється у текстах замовлянь хвороб.

Замовлянням оберігали себе перед тим, як зайти до лісу, і від гадюки:

“На синьому морі, на белому камені яблоня стоїт, на той яблоні – красний цвет. Як тяжко-важко на морі стати, яблоні достати, того цвету зорвати, так тяжко-важко гадині мене кусати, в моє тело жало пускати”, – це я йду в лес і себе замовляю”⁴⁰.

Трапляються твердження, що кусає лише той вуж, який з гадюкою “марцюється”: “Цей вуж, которий з гадюкою гуляє, цей може вкусит”⁴¹. Що прикметно, гадюка нерідко виступає як пара вужеві й у текстах замовлянь від укусу гадюки. Зокрема, серед переліку ймовірних винуватиць укусу називається “та, шо з вужем паруєца”⁴², в іншому тексті старша гадюка має “заказати вужу – свойму мужу, шоб риб’ячє зуби виймав да й опух розганяв”⁴³, ще в іншому – до старшої гадюки звертаються – “Добривечор табе, галава-царіца, – май вужа за мужа”⁴⁴, іноді гадюку безпосередньо називають вужакою⁴⁵. Так само з текстів

замовлянь подекуди бачимо, що старшому вужеві пропонують “зібрати своїх гадок”⁴⁶. Згідно з відомостями з Олевщини, “дев’яносто ужов є, дев’яносто сортов ужов”, при цьому “і в вужів, і в гадюк є в у ж і г а д ю к а – він і вона”⁴⁷.

На Олевщині також зафіксовано відомості, що то “водяний вуж з красними вухами кусає”⁴⁸, а один із досвідчених овруцьких лісників запевняв, що по семи літах зазвичай жовті вужеві “вуха” набирають червоного кольору і що уже такий старий вуж має отруту. На Березнівщині згадали про існування так званого “царя вужів”. Водночас респондент чітко не вказав, якого кольору мають бути у цього “царя” вуха (за уявленнями з інших теренів – саме червоного):

“Єслі з жовтими вушамі – то самій їхній цар. [...] Жовтиє і красніє – то вони та’ якби царе считающа, ца’рства. Вон собирає докучі їх усьо”⁴⁹.

Розповіді про “царя” вужів та “рогатого” вужа, чії роги мають чарівну силу, побутують також на Дубровиччині⁵⁰.

Подекуди вважають, що на людину вужа насилає Бог у покарання за гріхи:

“Може вкусити гадина, може вкусити смуж. Вуж ни вкусе. Хіба-но вуж кусає, як Бог наслав тобі вужє, шоб він тебе вкусив. То вже лік тобі нима ниє’ких. А як гадюка вкусит – вилікуєця людина. А вуж ни вкусит, хіба Бог за гріхи насилає”⁵¹.

За іншими відомостями, може вкусити насланий “знахарями” вуж:

“Ядовітий вуж. Вуж як укусіть, то людина вмирає. Є такіє, шо насилають люди¹, шоб укусіть, то той укусіть, та й людина вмирає. А той вуж не кусаєца, такий во прочій, а но той, шо насланий, кусає”⁵².

Могли “знахурі” зробити й так, що людина бачитиме гаддя на кожному кроці:

“(А були такіє, шо могли насилать вужов? – В. Г.) О!.. Та чо’ ж нема? Нашлють, да і всьо. (І шо тоде? – В. Г.) Ничо’. Да й уже тре’ шукать знахуро’в, шоб ти пошов у лес да вже їх не бачив. А як так – то будеш бачить на всякому ступене”⁵³;

“Ну, казали колись. Казали, шо насилає вужє да такуво всяку всячину, пошесть насилає. Вже сіх знахаров, ведьмаров немає”⁵⁴.

Убивство “насланого” вужа могло б окошитись на господарстві:

“А чо’ бить його? Він же боїтьсє, його бить не треба. Бо то є вуж, шо наси’ланий, насиланий та’ як ведьмаром, – його не чепают. Бо воно все на вашому тому... ну як... в хазяйстві, все буде воно вам недобре. Погане таке. Не чепать його. Відкинь, нехай йде. [...] Його в’обше, як побачите коло худоби чи то коло хлевов – то його не треба чепать, бо то наси’ланий. Насланий тимі знахурами”⁵⁵.

Про “непростих”, які “знаються” з гаддям, розповідали бувальщину, як жінка гребла в людей сіно, а під ним було стільки вужів, що вона відмовилася працювати на другий день. На те господар сказав, шоб приходила – більше вона їх не побачить:

“Колись моя мати сєно гребла у людей, да пошла гребті, да там не можна було’ гребті в їх, стіко було вужов. Пудійме оберемка, а вони як батогі¹ тягнуца,

за сеном. Да каже – я бульш не пойду гребті на другий день. То каже – йдіте, бабо, гребіте, ви іх бульш не побачите – той хазяїн. Бо він знав іх. Ето булі його вужі. Він знав до іх. І на другий день гребла – і ідного не бачила. Шось ву^он до іх понімав”⁵⁶.

“Знахурі” могли використовувати отруту вужів (як і гадюк) для “дання”:

“Зловили раз суседа у лесі. Да та казала, шо вон споймав вужа і так його над вогнем тримав, а той вуж кричав так, шо аж земля жичала. І в нього з рота капає так. А вон подставив хлєб і намочував. Якшо взяти потом кусочок і в гарелку кинути – то на смерть, – нічого вже не поможе. До так його побили, шо зарікся більше так не робити”⁵⁷.

Трапляються свідчення, шо укус вужа лише “дєд може одшептать, якшо знає який”⁵⁸. Як правило, знахар (хоча нерідко й знахарка) нашіптує на “непочату” воду, при цьому згадує усяких вужів, “які є на землі”. Той, шо вкусив, “покажетесь” на місці укусу (так само і з гадюкою):

“Чоловик у нас був, шо давав воду од ву’жа (як корову вкусить). То він казав: я тако всьо перечи’слюю, шо є на землі, а як ляжу спать, то воно мни все лізе в очи. (Водою треба було напоїти корову і змити її “од себе”). Казав: прий’деш до схуд сонца, я ще раз дам. То набрав, часов в п’ять, з колодеза ведро води, да шось поговорив, то як дала, то помогло. Гадюка ядовіта, але й вуж кусаєца. Як розсердить, то кусаєца, а так то не”⁵⁹;

“Вуж то мене колись-то й вкусив, бо я колись в лес ходила робила, то був вкусив за ногу. А тут такий дєд був, шо давав воду. І вон каже: як я попаду на те стадо, то вон тебе покажеца на нозе. Ну а мойє сестри’н чоловік приньос мне цьо, і оно мне... он мне вкусив ото тево, то вон мне таково покругивса по нозе, така чорна полоса, да й як я воду, добре здравіє, да ту воду попила’, ди й того... ди й прошло. (То може, то гадюка була? – В. Г.) Ну, хто його знає, може, й гадюка. Якби гадюка, то, може, пришло у бо’льницю, але й так прошло”⁶⁰.

Замовляння укусу вужа хоч і не настільки поширені, як на випадок з гадюкою, однак не така вже й рідкість. Як приклад, наведу одне з них:

“Ішла Божа Мати до гужа одмовляти.

На синьому морі на окіяні, на гострому кургані корч лози стоїть,

Пуд тею лозою вруно лежить,

На том вруне змей Скоропилов лежить.

Гаде-гаде, де ти бував?

– По свету літав, в криниці втопівся, води напівся.

– Чи ти цар, чи ти король, чи ти поп, чи ти сьондзь, –

Якої б ти нації не був, но прикажи своїм усем,

Летючим, повзучим, водоплавающим,

Шоб війняли яд од чорної корови.

Бо як не буде виймати, буде наказаний арханьським мечом”⁶¹.

Низку замовлянь “від змій” та “від укусу змій” (у тому числі й вужа) зафіксували на Поліссі російські науковці⁶². Привертає увагу розмаїття у таких текстах назв “головного вужа”: Скоропилов, Паперовщик, Папеляк, Даніло, Адоль (Ядоль) та ін. Це свідчить про ступінь поширення такої замовлянневої традиції.

Таким, що шепчуть від укусу вужа чи гадюки, убивати їх не можна було:

“Мені не мона бить. Вже мені – то вже біть його не мона. Колись дед так казав, шо вже як ти шепчеш... Вон шептав, то вон не вбівав”⁶³.

На Правобережному Поліссі побутує й загальне для українців уявлення, пов’язане зі святом Воздвиження Чесного Хреста, чи “Здвиженням” (27. 09) (молитву “Чесному Хресту” подекуди вважають помічною від гаддя: “Богородица” помагає, як заблудішся, а “Чесний хрест” – це од гада”⁶⁴). У цей день не йшли до лісу, бо гадюки й вужі нібито збираються в яму на зимівлю:

“Вуж на Чосно’го хаваєца на зиму і в ліс не можна іті”⁶⁵;

“Єсть такий празнік – Здвиження називаєця. От вони усі збираюця. Копать не можна тоді”⁶⁶.

Котрий вуж кусав людину чи худобину – того не пускають інші вужі або не приймає земля:

“На Здвиженне то геть усе ужи збіраюца укупу – то вони йдуць у землю. Которі не кусалі людзей. А которі кусалі людзей – то не. Мерзляк лежиць – а як сонце ўгрело, то знов вон ўстав да знов повзе”⁶⁷;

“Кажуть, шо того... Здвиже’ння... да хто який грешний, то його не приймає земля. Ну, якій вкусив шо, да знаєте... А так тие – то похаваюцца, а те, каже, не приймає земля”⁶⁸;

“Которий вкусив – вже вони не примають його. Іді. На штирі сторони. Отак”⁶⁹;

“Вужі збіраються на Здвиженне. І то вже вони зимуют в сховище. А вони збіраюця так як на збори. І там ше буває, шо якомусь і не розрішить сховаться на зиму. Дак він залишаєця тут і погибає. Ну, вони ж збірают свою цю (раду. – В. Г.). Бусли ото тоже, як мають відлітат, збираюця, і вроді суд. Хто віноватий, то наказуют”⁷⁰.

Потрібно зазначити, що такі самі уявлення стосуються й гадюки:

“Гадство злазицца. Вже хаваєцца на зиму. Чесний Хрест – вже те, шо шось укусило вже воно, ця гадина, вже як вона укусила когось, – вона вже ховацца не буде. Вже їє не мона хавацца, вже їє не примають. Вона вже грешна, вона вже укусила когось, вже їє не примають”⁷¹.

Остерігаючись гаддя, у тому числі й вужів, не йшли до лісу в купальську і в так звану Рабину ніч:

“Сю ноч таке лазить, повзає. То бояцца йти на Яна Купайла в лес”⁷²;

“Вужі збираюця в лес, коли папороть цвіте. Тое ночи в лес не мона йти, бо єх тоє ночи збираєця багато, і як на них натрапиш – можуть заєсти. Ужи вобше не кусаюця, як їх не чипаєш, а в ту ноч вони можуть з’єсти”⁷³.

Віра в те, що вуж отруйний, виявляється і в поширеному на усьому Поліссі сюжеті й відомому ще з часів античності мандрівному сюжеті⁷⁴, як люди з цікавості забирали його яйця:

“Раз вуж яєц наньос, но, да тії яйца забралі. А стоялі гладішкі з молоком, то вон взяв да яду напустив в те молоко. Погомонелі, шо положім яйца. То взялі да положили. То вон пошов, да хвостом все гладішкі пообернав, повлівав, шоб не отравілісь”⁷⁵;

“Він в гладіщик молока напустив яд, а як йому тие вужінетка пудкинули, то при’шов і хвостом зачепив”⁷⁶;

“Вужів не кормили. Вони са’мі шукали. В нас одні у пуклет ставіли гладішкі молока. Да там стояли чо’боги, а в тих чобо’тях вун яєц наньос, той вуж. То вони взяли’ да забрали в хату і наблюдают, шо вон бу’де робить. То вон тие, вуж, гладішкі усі поперевертував, попереворочував... Вже вон туди яду напустив, а як поставіли чоботи, то вун попереворочував”⁷⁷;

“Вуж є домови’й. Ну я знаю, шо в нас був таки’й ви’падок. Він, оказуєца, шо він яйца відкладає. В нас був хазяїн. І дес на хаті, там на горищі, знайшов якіс яйца. І він їх ви’ки’нув. Ну а жінки десь сказали то’му мужикові, шо ти, каже, положи, бо то вужа’чі яйца, то бу’де тобі гірш. Ну то він познаходив ті яйца, де він їх положив, да положив на місце. Але йшов якраз з двору да ніс відро води. Найшов ті яйца, постави’в те відро да положив ті яйца. В сінах воно стояло. Коли появилса вуж і те відро з водою перекинув. Каже, шоб ти не положив яєц, то сім’я, каже, ми’нуласа би. Так казали”⁷⁸.

Попри віру в отруйність вужів, на Поліссі неодноразово траплялися відомості про вживання їх у їжу, подекуди з магичною, подекуди – з лікувальною метою:

“Дід розказував. Треба шукати вужа, якому не менше трьох років, порізати його на 12 частин, перемити в 12 водах і в 13 й зварити. І те з’їсти. То будеш знати, хто чим боліє, яка трава до чого підходить”⁷⁹;

“Кидають у трохлітрову банку трохгодового вужа, заливають горілкою, і шоб 12 днів постояло в темному місці, а тоді пити або натиратися. Дуже помічне при всіх хворобах. Натирати болюче місце”⁸⁰;

“Чоловек... Це тоже давняшне, таке бабське було... Чоловек заболєв... Ну, вроді вон беркульозний. І десь вона його послала косить. Косить, да... “А, чорт його знає, – каже, – мо’, здохне, мо’ – шо”. Ось вона несе цей обед йому, і знайшла – вуж повзе. Вона вбіла його, да цю кров – в цьой борщ. Думає – здохне чорт, думає, – може, отрава... Ох, колі вон через дньов два попоїв цього борщу, приходить: як сєм баб пошептало. А вона думала, шо вон вмре там, на цьой косовіці: колісь же й ночовалі там, в цьом лесі, в куренях. Каже, вон подужав. От тобі і отравіла”⁸¹.

В усій Україні, у тому числі й на Поліссі, люди вірять, що вужі ссуть корів:

“Гуж корову ссе, я сама бачила – такий здоровий, блискучий. І вже корова не підпустить тебе – вже вона жде його”⁸²;

“Може вуж корову виссати”⁸³;

“Вуж виссе корову – гет так як руками. Замотуєця за лапу за’дною, голова – така, як кулак, здорова, велика. То як забили, роздерли – то молоко як із корови бігло з йо’го”⁸⁴;

“Вуж і корову сце. Да. Я колись лічно бачила. Ше пасли ми гурто’м, там, у леси. О. Одна корова все приходить додому, та – нема молока, нема молока. Ну вже стали хлопци дивицца, загнали туда пуд Га’ло. О. Корова зашла в буй’шник, стала – і вуж (то вже хлопци достере’гли) – по нозе попльовс... (То вже вона сама бегла до його’. – Я. Ч.) Сама бегла. Попльовс, і став сцать ту корову. І вон вісцав ту корову, вже вони не чепали, як вона, вже та корова, пошла, то вони запалили тамеки. То воно, те молоко... целу ж вісцало того... то те молоко як бу’хнуло з його’... Та й не випустили, спалили того вужа’ хлопци. То стере’гли да й спостере’гли ту корову. Бо не було... Та й така бедна сем’я, – при’йде корова – видноєна, нема...”⁸⁵;

“Ми як жили в леси, як погорели, то коли при’йдемо – то корові не мона... цицки мокріє, і не мона відойть – нема молока. Як раз іде мати у хлів – а вон лежить на тому’... на дорозі. І крічїть вже – Пилип, Пилип, ходи вже, бо ж вуж лежить. Як батько прийшов та як дав – только та... молоко бризьнуло з його”⁸⁶.

Корова звикає до вужа, як до теляти. На цю тему побутує оповідка, як “непростий” купував у господаря корову з вужем. Класичний зразок такого тексту записано на Народиччині:

“Оце коло деда Якова ото дуб стояв, ото зрезали його. І в одного була корова, ото в центрі. Шо оце так як полудень, десь часов двенадцать, вона прибегає, аж прамо з поля втекає – сюди. І ти її не доженеш, тої корови. Вона прибегає до того дуба, вон (вуж) вілез, вісцав, вона тоді йде додому. Це осьдо, в Базарі.

Каже, ну, корова, – ну, не доїця: нема ни молока, ничего в світі. Каже, ну шо ж таке. Вот заведу її на базар, продават. Привйов на базар, ну, приходит один мужик. Спрашує: “Продаєш?” – Продаю...

Подививсь, подививсь на неї, – дедок такий старенький. Каже: “Я беру цю корову”. – Ну, – каже, – бери.

Бере вон цю корову. Одовйов да каже: “Слухай, а шо ти корову продав, а телятки не оддаєш?” А вон, [той дядько], каже: “Яке теля?” – А ти, – каже, – подними сено ззadı. Он поднимає, аж там – уж. Каже [той дідок]: “Бач, до ти приданого не оддаєш, а корову продаєш”.

То вон ссав її. Вуж як віссе, то вже нечого доїт з корови. Хоть раз вуж виссе корову, то ви вже с тої корови молока доїть не будете. Одведете [десь корову] – все равно пуйде. Покамісь не найдете якого деда ілі бабки, щоб одговорив”⁸⁷.

У тому, що вуж може ссати корову, в народі ніхто не сумнівається. І хоч у сучасній науковій літературі такий спосіб харчування не вказується⁸⁸, в одному із сіл довелося бути свідком, як стеблом полину виганяли вужа з хліва і бідкалися, що він уже встиг “подоїти”.

Стосовно висисання молока, то трапляються твердження, ніби вужі приносять його своїм “господарям” – чарівникам та відьмам:

“Ну, ста’риє лю’ді жи’лі, і оні’ как буд’то колдуни’ би’лі. Шчита’лі їх колдуна’мі. У нас во’зле хат би’лі такі’є деревя’ниє сру’би, деревя’нний сруб с коло’д, і он заро’с о’чень бур’я’ном, крапі’вой. О’чень больші’є би’лі за’рослі. І там воді’лісь зме’ї. Мно’го би’ло ужо’ў. І лю’ді вот уві’делі ужа’. Другі’є боя’лісь его’, ду’малі, штоб убі’ть. “Убі’ть его’ на’до, – гово’рат, – ето’ ўже уж”. Но хозя’ін до’ма, он гово’рит: “Не на’до его’ біть”. Єго’ шчита’лі колдуно’м, шчто он е’то для коро’ві. Гово’рілі што: “О! У него’ уж живе’т. Уж е’тот пріно’сіт молоко’ коро’ве”. Он е’того ужа’ охрanya’л. Он всегда’ у него’ ка’жную весну’ он виводі’л свою’ сєм’ю”⁸⁹;

“[Вуж] висека’є ва’шу коро’ву, а ей (відьмі. – В. Г.) но’сіть молоко”⁹⁰;

“Ну, вуж, то це прізнак паганій. Бувають вуже, шо і коро’ве’ї сосуть, і... То історії такіє розказують, шо... чі по суседству, чі з кімось... якімісь ведьмарамі заєвся в сварці. Да вони насилають таку... гадость. [...] Все нечистота ця (тобто вужі, гадюки, жаби тощо. – В. Г.) наси’лана ведьма’ми та’ як”⁹¹;

“Ми мусили корову продать. [...] Я приходю – пудниму дошку, бо ще мокра. О – брат! Вже голова – як шапка там! Вон такий, шо вже в жменю не влезе, грубий. [...] Вже дети молока не едят, нихто не їсть, всьо... [...] Значить... ну, некоторіє казали, шо то наси’ланий вон, сам би вон цього’ не робив. Може, й наси’ланий, може, ми привезли з леса, – не буду казать. Ну було таке. Ди й корову взяли й продали”⁹².

Чарівники у своїй магічній практиці використовували також палицю, якою вбили вужа⁹³ чи розборонили вужа й жабу⁹⁴. Цією палицею вони розганяли грозові хмари.

Потрібно також зазначити, що в деяких поліських селах люди переконані, ніби вуж може залізти сплячій людині до рота і жити в ній всередині. Зокрема, один із текстів розповідає, як вуж жив у дівчині:

“Чо’ не можна їх біть? Я ніколи не біла, а нашіє – біли. Вони в хаті на призьбі, і лежать, і в хату лазили, в леси там. Да пришов брат, самій старший... Ходив до девки. І сеї девки не хоче брать. Бо поняв, шо вона... смердить з рота. І не хоче брать. А вона, тильки-но полягли, – шоб він їє брав. Он прийшов з ночи, десь ночував у цих девках, да й льог догори на... тому’, на ложку. А мати – коло печі – млинце пече. Як вона чує, то шось вон тако в передній хати – при’хає все. Як вона дивіца на його’ – то вон вілез на груди, а той рот одкритий, а вон заглядає туди в рот. То вона – за його’, як попе’кача держала, таку шо палку, шо сковоро’ди приймала, – раз – за його’ – да й на порози забила. Ун був би в рот усунувся”⁹⁵.

Зазначені моменти у віруваннях про вужа, які мають негативне смислове навантаження, а також елементарне ототожнення вужа й гадюки подекуди спричинили сприйняття вужа як “нечистої” тварини, яку треба знищувати.

Побачивши вперше в році “гада” чи вужа, вважали потрібним зняти штани і сказати: “Який гість, така й честь”⁹⁶, від гаддя та інших “нечистих” тварин у Чистий четвер обмітали хату: “У Чистий четвер хати обме’тували, щоб вужа коло хати не було”⁹⁷. Діти нерідко палили вужів, намагаючись побачити їхні “ноги”. Дорослі – кололи вужів вилами чи серпом (бо палицею “як б’єш, то вун буде ше бульш добівацца”⁹⁸). Вважали при цьому, що за вбивство вужа чи гадюки нібито “дванадцять грехов простицца”⁹⁹, “За вужа, за гадюку греха нема, бо вони вред роблять”¹⁰⁰. Інші не били тільки з тієї причини, що нібито тому, хто це робить, усюди ввижатиметься гаддя: “Кажуть, вужа бить не положено, бо заре і знов побачиш його”¹⁰¹. Водночас респонденти нерідко стверджували, що “Не били раніше вужів. Не мона було. А тепер б’ють”¹⁰².

Огляд поліських уявлень про вужа був би неповним без згадки про етіологічну легенду з сюжетом “вуж-чоловік”, яка активно побутує в окремих поліських районах. Імена вужа у записаних варіантах – Осо’т (осотом, чи молочаєм у цій місцевості називають і рослину “татарник звичайний”), Подку’пнік, Купре’й або Ку’пін (“бо вуж був з купіни”). Ім’я дружини – Е’гла, або Йо’гла. У більшості випадків вдова дружина перетворюється в зозулю, син же стає соловейком чи ясеном, а дочка – зозулею, гадюкою, кропивою або осикою. Легенда настільки розповсюджена, що навіть в одному селі можна знайти декілька її варіантів:

1. “Змей такий. Крав людей і вкрав одну дівчину. Він її вкрав і каже, що ти за мене пойдеш заміж. Ну, вона народила двох дітей – хлопчика і дівочку – і дуже засумувала: хотіла вже додом ехати. Вже плаче, шо, в-общем, – я до матер. А він каже: “Ну харашо, я тебе пускаю. Але прийдеш до мора і скажеш: “Купрей-Купрей! Як живий, до молочна піна, а як мертвий, до кровава піна”. Так скажеш, і я віпливу. І приказав дітям тоже, щоб не розказували батьку й матери.

Ну, і приїхала вона, погостила, вже такі довольнії. А тиї єї брати і стали питати. Ну, а дівочка розказала, шо, в-общем, так і так. А вони пошли до його й убили.

Вже вона погостювала, вже треба їм їхат додому. Приїжджає с тими дітками до мора, виходить до моря да й давай його звать: “Купрей-Купрей! Як живий, до молочна піна, а як мертвий, до кровава піна”. Коли, каже, кровава піна. А вона тоді каже: “А Боже! Шо ви наробили?! То ти, сінок, будеш ясеном, а ти (на доньку. – В. Г.) станеш осикою”¹⁰³;

2. “Це одо вуж, а вуж, кажуть, – це муж. Од вужа пошов. А єдна дєвка була, да не виходила довго замуж. Да пошла купаться, да покупалася, да каже: “Господи, хай би мені вже хоч вуж – аби муж”. Як вона так ісаказала, до там дєсь із корчов вилазит вуж до їє. Вілез вуж і давай говорить до їє по-людськи – я тебе возьму. І вона согласилася і пошла з їм, і – вже двоє детей.

Але вона до батька, до матер ходит у гості, а його не бере ж. Приїде, да питають їє – де ж твой челов’єк? – до вона то так, то так збреше, да й...

А тоди вже тїї діти підросли, да й вона вже і детей з собою взяла, да пришли утрох додому. Хлопчик і дівочка, о. А тиє дід да баба давай тих онуков

допитуватися, де ж ваш батько, як усе. Ну а вон (вуж. – В.Г.), як вони йшли сюди вже, до деда да до бабі, до вун їх провйов із леса да сказав, шо я ж вас тут буду ждять, да будете гукать “Осот!”. Ну і от вони йдуть вже, побулі там, а тей дід із бабою давай допитуватися, як же ваш батько да все, а мати їм приказала, шоб діду да бабі нічого не казать. До хлопчик нічого не сказав, а дівочка розказала, шо так і так.

Ну, як вони розказали, до цей батько да ціє брати пошли туди на це місце, де вони сказали, да давай гукат його вже: “Осот! Осот!” Вун вілез, а вони його вбіли. Як вони його [вбили], то вун зробівся був людиною. О.

А вона вельмо вже стала голосить, ця дочка, шо нащо це ж ви його вбили. А вун вроді був заколдований. Такіє колись були колдуни, шо ссилає на лес, заколдує там на змея, чи на кого. І вона сказала на дочку – “як ти ж така, зробіла, шо це ти відала батька да його вбіли, до будеш ти целый в’єк сама. Я тебе ссилаю зозульою, будеш летат зозульою, але ти ніколи не будеш виводит сама дітей”. А на хлопчика сказала, шо “ти будеш цілий вік соловейком, будеш гарно співат, і тебе всі люди будут шануват”¹⁰⁴;

3. “Пошли девки по ягоди, колі прібегли до коробо’к – аж вуж. У коробце лежить одноє девкі. Тіє девки своє коробки похапалі да побеглі, а та бегала-бегала, – вернула, – мо’, вілез? Прибегла – аж хлопец вельмі гарний, з того вужа:

– Як пойдеши за мене’ замуж – то вілезу з коробки, а як не пойдеши – то вкусю.

– Пойду.

– Я хлопец, да заколдований. Тогди й тогди я прийду да тебе заберу.

Прийшов вон єє вноче да забрав, да сем год не було єє вдома, ніхто не знав, де вона деласа. Через сем год – у єє вродиласа девчінка і хлопчік. От вона в гості хоче. Вун уноче хлопец, а вдень вуж. Ще йому тре’ було три годи, то вже вон буде чоловіком, доходи’ть. То вона поехала, а вон сказав, шоб не признаваласа про його’. А в іє брати були, да багатіє вельми. Да сем’я велика, да багатіє люди. О. То вони питалі-питалі: хлопчик не признає, а девчіна каже: “Нашого батька звать Подкупнік”. То тіє брати іє задержалі, поехали да сталі гукать: “Подкупнік!” – да його убілі да колком приткнулі, але зовсем не забілі.

Вони вже єє додому не пускалі, але вона все’дно поехала. Стала гукать, вон обозвав, вона пришла – аж вон побітий. Каже вон: “Твоє брати мене побілі. То хлопчік не розказав, а девка розказала. То хлопчік нехай буде соловейком, а девка – гадюкою (шоб ту дочку люди били колком да притикали. А жонка шоб стала зозулькою”.

Да в Петровку цьо дело зробілосо, то вона в Петровку гукає “Подкупнік! Подкупнік!”¹⁰⁵;

4. “Це одна баба казала: ви прислухайтеся – зезуля не каже “Ку-ку!”, а каже “Купін!”

Ну, словом, уж був заколдований, і десь сидів в норі, а дівчина стірала коло річки, і он вілез і чоловічим голосом каже: віходь за мене заміж. Ну, она перше не хотіла, а потім согласилася і пошла із дому. І не було її, не було, – довго не було. Батьки вже журились-журились, і перестали. І в їх родився син і донька.

Вона вже просиця додому. А он каже, шо не йди, бо буде погано. А йому ше треба було якесь врем'є перебути, і він був би вже знов чоловіком.

І вона пішла додом – он її відпустив. Ну, там зраділи, все. Де це ж ти, каже, ходиш – і чутки і весті нема. А дочка: “Наш батько, – каже, – уж!” А хлопчик не сказав. Ну, она вже призналас. Ну, і тут їй уже треба йти дудому. А брати приследіли, і вона пішла, і брати її за сю. І вона пішла до речки, а он вілез навстречу, і вони його вбили.

А він уже помірав, і каже на сина: “Ти будеш соловейком співати, а мама буде зезулюю кувати. А ти, – каже, – будеш гадюкою (на дочку)”.

І ото вона вже тепер летає і шукає його – “Купін! Купін!”¹⁰⁶;

5. “Пошли дєвчата купацца до речкі. Аж пливе вуж. На одєжу лег одної, і лежить. Вона приходіть: дєвчата все повдеваліса, а до їє – не мона. Вон каже: “Пойдеш за мене замуж, то ’ддам тебе одєжу”. Вона – раз – забрала одєжу, хотєла втєкти. Вон їє – раз – обматєв і каже: “Ти шо сказала? Ти ж сказала слово, і я тобі веру”. Ну й вона согласилєса. І вон забрав їє і повїоз рєчкою. Завїоз їє в пєчєру, – вон вроді був заколдований. Вон перекїдавса в мужчїну, там, де в пєчєру завїоз їє.

От вони жїлі вже, жїлі, в їх народилєса дєвчєкє, і хлопчїк народивса. І вона – вже сколько год прошло – вона ж хочє додому. І просить його, шо завєзи ж мєнє додому. Я хочу до своїх бєтьков. І вон каже: “Сядай на мєнє”. Сєли, й рєчкою їх привїоз; і хлопчїк, і дєвчєкє. Хлопчїкє було звєть Василькє, а дєвчєкє – Маринкє.

Вон їх поскїдав кєлє рєчкї да й каже: “Прийдєш до рєчкї, то будєш кликєть “Купін” мєнє”. А вона вже йдє додому, да й каже: “Дєткї, нїкому нє розказуйтє, якїй в нас бєтькє”.

От вони прийшли, вона там в хатї, все, – колї дєтї брат вївїов надвїр да каже: “Якїй в вас бєтькє, да як вашого бєтькє звєть, да все...” Василькє мєвчїть. А Маринкє каже:

– Нашого бєтькє Купін звєть. Вон – вуж, і його звєть Купін.

– А як же його [викликєтї]? Як мамє казєла?

– Тєтє мамї казєв – як прийдєш до рєчкї, то будєш звєть “Купін!”

От вони вже тутє вгєвляють, і все (вонє ше там булє). А цїє братї забралїс і пошли до рєчкї. Дє кличуть вжє: “Купін! Купін!” Аж плївє вон – аж водє розлягєцє. І вони його вбїлї на рєчкї. Пришли, нїхтє нїчє не знєє, вонє – за тїх дєтєй, і йдє до рєчкї. Приходїть. Гукалє-гукєлє, гукєлє-гукєлє “Купін-Купін”, – нємє.

Вонє каже: “Хтє з вас розказєв? Маринкє, тї казєлє?” – “Нє”. “Василькє, тї розказєв?” Кєжє – нє. Ну хтє ж розказєв? Аж Маринкє каже: “Я розказєлє”.

“То ти, – каже, – будь жаркою кропивою, щоб тебе люди рвали і всю жість проклиналі, а ти – лети рабим соловейком, щоб тебе люди слухали і спомінали, а я полетю сивою зозулюю і буду век клікати свого Купіна”¹⁰⁷;

6. “Була мати і дочка. Ну, і ця дочка пошла за ужа. Замуж. І ніколи ж не признаєця своей матер. Питає: “Дочка, який же ж твій чоловік, як би його побачить?” – Приведу.

Ну, раз вже ж вона пошла, та дочка, кликала його – нема. Ну хто ж, кроме матері, знав? І вона стала єе проклинатть. І ця ж, дочка, як ця ж, мати, колотилась, то й ця осика заколотилась. “Шоб ти, – каже, – колотилась однині довіку, як ця колотиця осика”. Мати осикою стала”¹⁰⁸;

7. “Егла стала зозулюю, літає і кличе свого чоловіка. А дочку вона перетворила в осика за те, що вона розказала про чоловіка-вужа. Зозуля кукає: “Купін! Купін!”¹⁰⁹;

8. “Мати дітей прокляла: дочку зробила кропивою, сина – соловейком, а сама зезулюю стала. Бо вона вийшла замуж за вужа-принца, а дочка призналася. Вона купаца пошла, а вон ей платте вкрав. А потом вони в гості пошли до єе батьків, і мала призналася. Йогла звалася та матір”¹¹⁰.

До слова сказати, цей сюжет надзвичайно популярний у литовській та латвійській міфології. Там він має назву “Егле – королева вужів”. Чоловіка-вужа звать Жолтіс (Жемайтіс, Жильвінас) – від ģaltys – “вуж”. Ім’я ж головної героїні – Егле – безумовно, близьке за звучанням до поліської Егли-Йогли і буквально означає “ялинка”; у ялинку наприкінці й перетворюється сама Егле, тоді як її сини – у дуба, ясена (іноді ще березу), а донька – в осика.

* * *

Як видно з проведеного огляду, традиційні уявлення поліщуків Правобережного Полісся про вужа, попри свою локальну унікальність, виражену в розмаїтті варіантів, органічно входять насамперед у загальноукраїнський, а почасти й у праслов’янський та праіндоевропейський масив. Спостерігаються численні відповідники або паралелі між уявленнями поліщуків та волинян, гуцулів, бойків та інших етнографічних і локальних груп українців; між уявленнями поліщуків та білорусів, росіян, сербів, поляків, литовців, латвійців.

Вуж – типовий мешканець поліських лісів, тому закономірно, що про нього тут розповідають набагато більше, ніж у порівняно безлісих місцевостях. За вповні правдоподібними припущеннями, які можна віднайти не лише в наукових, але і в науково-популярних джерелах та інтернет-ресурсах, до хати чи хліва його могли приваблювати гризуни як звична їжа чи перегній як вдале місце для відкладання яєць. Перебування недоместикованого мешканця лісу, тим більше хтонічної, підземної тварини, в домашньому просторі людини відобразилось у віруваннях в “домашнього вужа”, домовика як еманацию душі померлого предка.

Усталену на Поліссі віру в отруйність вужа, швидш за все, можна пояснити його ототожненням з гадюкою. Респонденти справді часто не розрізняють цих

плазунів. Проте вповні можливо, що ці уявлення мають і реальну підоснову, яка ще чекає свого наукового пояснення.

Враховуючи отруйність деяких плазунів, людина з осторогою і нерідко з бридливістю ставилася до них (для прикладу, вужів і гадюк помилково вважають слизькими). Цим пояснюється погляд на гаддя як на “нечистих створінь”, у вигляді вужа чи гадюки уявляють відьом та “знахарів” чи вважають, що ті мають над гаддям певну владу. Такі уявлення поширені й на Поліссі. На випадок з відьмою відіграє роль і функційний збіг: як за відьмою, так і за вужем визнають відбирання молока в корів.

Незважаючи на наявність чи відсутність логічного пояснення для багатьох уявлень про вужа, потрібно констатувати, що на обстежених теренах вони коливаються від різко негативних до відверто позитивних (відповідно, вужів або при нагоді знищували, або ставились до них винятково сприятливо). Така неоднозначність свідчить про давність відповідного фольклорно-етнографічного пласту і про його природну діалектність на такому великому обширі, яким є Правобережне Полісся. І сьогодні ще, часом нарівні з уявленнями про русалок, домовика, лякайла та інших демонологічних персонажів, уявлення про вужа є тими фасетками, які допомагають витворити багатобарвний і в цьому чарівно неповторний світ поліської демонології.

TRADITIONAL IDEAS CONCERNING GRASS SNAKE IN RIGHT BANK POLISSIA

Volodymyr HALAYCHUK
Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ethnology

Using his own field materials the author of the article describes traditional ideas concerning grass snake in Right Bank Polissia. The article contains information about apocryphal legends, demonology, traditional stories, tales, incantations which concern grass snake. All these were found in different administrative districts of Polissia extending to Volhynia, Rivne, Zhytomyr and Kyiv regions

Key words: Right Bank Polissia, demonology, grass snake, hob.

¹ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 415 с.

² Perls H. Wąż w wierzeniach ludu polskiego / Dr. Henryk Perls. – Lwów, 1937. – 117 s.

³ Moshyński K. Kultura ludowa Słowian / Kazimierz Moshyński. – Kraków, 1934. – Cz. II : Kultura duchowa. – 725 s.

⁴ Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / Александр Викторович Гура. – Москва : Индрик, 1997. – 912 с. (Традиционная духовная культура славян / Современные исследования).

⁵ Виноградова Л. Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян / Людмила Николаевна Виноградова. – Москва : Индрик, 2000. – 432 с. (Традиционная духовная культура

славян / Современные исследования); Народная демонология Полесья : публикации текстов в записях 80–90 х годов XX века / Сост. Л. Н. Виноградова, Е. Е. Левкиевская. – Москва : Языки славянских культур, 2010. – Т. I : Люди со сверхъестественными свойствами. – 648 с. (Studia philologica).

⁶ Славянские мифологические персонажи : CD-ROM. Информационная система для изучения славянской мифологии / Руководитель проекта Е. Е. Левкиевская. – АОЗТ “ЭТС”, 2002; *Левкиевская Е. Е.* Змея домашняя / Е. Е. Левкиевская // Славянские древности : этнолингвистический словарь в 5 ти томах / Под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва : Международные отношения, 1999. – Т. 2 : Д–К (Крошки). – С. 339–341.

⁷ *Салавей Л.* Вуж / Л. Салавей // Беларуская міфалогія : энцыклапедычны слоўнік / С. Санько, Т. Валодзіна, У. Васілевіч і інш. – Мінск : Беларусь, 2004. – С. 93–94.

⁸ *Буйських Ю.* Міфологічна традиція Рівненського Полісся / Юлія Буйських // Збірник наукових праць Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Вип. I. – К. : ДНЦЗКСТК, 2012. – С. 165–183.

⁹ Згідно з приміткою редактора, Г. Булашев планував опублікувати низку таких легенд у другому томі своєї фундаментальної праці про народні погляди та вірування українців. – Див.: *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях... – С. 386.

¹⁰ Зап. (Тут і далі – запис *В. Галайчука*) 23. 08. 1998 р. у с. Старовичах Іванківського р-ну Київської обл. від Ковальчука Михайла Аврамовича, 1922 р. народж.

¹¹ *Буйських Ю.* Міфологічна традиція Рівненського Полісся... – С. 176 (с. Тутовичі Сарненського р-ну Рівненської обл.).

¹² Зап. 05. 08. 2013 р. у с. Поліському Березнівського р-ну Рівненської обл. від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. народж.

¹³ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

¹⁴ Зап. 01. 08. 2013 р. у с. Михалині Березнівського р-ну Рівненської обл. від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. народж.

¹⁵ Зап. 21. 08. 1995 р. у с. Малій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича.

¹⁶ Зап. 16. 08. 2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

¹⁷ Зап. 19. 08. 2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Шуляренка Петра Івановича, 1939 р. народж.

¹⁸ Зап. 25. 07. 1996 р. у с. Лумлі Малинського р-ну Житомирської обл. від Савченко Олени Іванівни, 1938 р. народж.

¹⁹ Зап. 25. 08. 2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівненської обл. (Відомості про респондента втрачено).

²⁰ Зап. 19. 08. 2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. народж.

²¹ Зап. 01. 08. 2013 р. у с. Михалині Березнівського р-ну Рівненської обл. від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. народж.

²² Зап. 15. 08. 2004 р. у с. Ігнатполі Овруцького р-ну Житомирської обл. від Лісовської Марії Антонівни, 1940 р. народж.

²³ *Буйських Ю.* Міфологічна традиція Рівненського Полісся... – С. 175–176.

²⁴ Зап. 20. 08. 2004 р. у с. Копищі Олевського р-ну Житомирської обл. від Бондарчука Івана Даниловича, 1921 р. народж.

²⁵ Славянские мифологические персонажи... – № 848 (с. Спорово Березівського р-ну Брестської обл.).

²⁶ Див.: *Левкиевская Е.Е.* Змея домашняя... – С. 339–341; *Салавей Л.* Вуж // Беларуская міфалогія... – С. 94. Ареал побутування таких оповідок доволі широкий. Крім Полісся, розповідають їх також і в етнокультурній зоні Карпат (Див.: *Галайчук В.* Уявлення про домашніх

духів у селі Пороги Богородчанського р-ну Івано-Франківської області (За польовими матеріалами) / Володимир Галайчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. – Вип. 39–40. – С. 478–479).

²⁷ Зап. 17. 08. 2004 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. (Відомості про респондента втрачено).

²⁸ *Виноградова Л.Н.* Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян... – С. 93.

²⁹ Зап. 15. 07. 1996 р. у с. Рудні-Базарській Народицького р-ну Житомирської обл. від Орловського Віктора Івановича, 1951 р. народж.

³⁰ Зап. 19. 08. 2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. народж.

³¹ Зап. 28. 08. 1998 р. у с. Шпилях Іванківського р-ну Київської обл. від Масльон Ольги Ювхимівни, 1931 р. народж.

³² Зап. 26. 09. 2006 р. у с. Задовжжі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Полівко Ольги Федорівни, 1925 р. народж.

³³ Зап. 19. 08. 1995 р. у с. Латашах Народицького р-ну Житомирської обл. від Яковчук Марії Степанівни, 1914 р. народж.

³⁴ Зап. 21. 08. 1995 р. у с. Малій Фосні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Гіроля Михайла Омеляновича.

³⁵ Зап. 23. 08. 1995 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Денисевич Євгенії Тихонівни, 1921 р. народж.

³⁶ Зап. 25. 08. 1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., яка народилася в с. Максимовичів Поліського р-ну Київської обл.

³⁷ Зап. 14. 07. 2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макачук Ярини Олександрівни, 1934 р. народж.

³⁸ Зап. 16. 07. 1996 р. у с. Буках Малинського р-ну Житомирської обл. від Попок Марії Трохимівни, 1925 р. народж.

³⁹ Зап. 06. 08. 2013 р. у с. Більчаках Березнівського р-ну Рівненської обл. від Комара Андрія Герасимовича, 1928 р. народж.

⁴⁰ Зап. 28. 08. 1998 р. у с. Шпилях Іванківського р-ну Київської обл. від Масльон Ольги Ювхимівни, 1931 р. народж.

⁴¹ Зап. 23. 08. 1995 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Денисевич Євгенії Тихонівни, 1921 р. народж.

⁴² Зап. 16. 07. 1997 р. у с. Стовпинці Олевського р-ну Житомирської обл. від Ковальчук Єви Петрівни, 1929 р. народж.

⁴³ Зап. 25. 08. 1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., яка народилася в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

⁴⁴ Зап. 17. 08. 1998 р. у с. Блідчі Іванківського р-ну Київської обл. від Даниленко Пелагії Кирилівни, 1911 р. народж.

⁴⁵ Зап. 15. 07. 1997 р. у с. Рудні Комсомольській Олевського р-ну Житомирської обл. від дружини Сая Василя Олексійовича, 1933 р. народж.

⁴⁶ Зап. 18. 07. 1997 р. у с. Сновидовичах Рокитнівського р-ну Рівненської обл. від Федорович Катерини Петрівни, 1914 р. народж.

⁴⁷ Зап. 17. 07. 1997 р. у с. Замисловичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Процюк Ольги Герасимівни, 1928 р. народж.

⁴⁸ Зап. 12. 07. 1997 р. у с. Жубровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. народж.

⁴⁹ Зап. 04. 08. 2013 р. у с. Балашівці Березнівського р-ну Рівненської обл. від Курильчика Івана Олександровича, 1934 р. народж.

⁵⁰ *Буйських Ю.* Міфологічна традиція Рівненського Полісся... – С. 176.

⁵¹ Зап. 19. 07. 2004 р. у с. Ворокомльому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. народж.

⁵² Зап. 25. 08. 2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівненської обл. (Відомості про респондента втрачено).

⁵³ Зап. 04. 08. 2013 р. у с. Балашівці Березнівського р-ну Рівненської обл. від Курильчика Івана Олександровича, 1934 р. народж.

⁵⁴ Зап. 06. 08. 2013 р. у с. Маринині Березнівського р-ну Рівненської обл. від Данильчука Євстахія Герасимовича, 1943 р. народж., який народився в с. Білки цього ж р-ну.

⁵⁵ Зап. 30. 07. 2013 р. у с. Князівці Березнівського р-ну Рівненської обл. від Кондратюк Федосії Кирилівни, 1935 р. народж.

⁵⁶ Зап. 25. 08. 2004 р. у с. Білятичах Сарненського р-ну Рівненської обл. (Відомості про респондента втрачено).

⁵⁷ Зап. 16. 07. 1995 р. у с. Бігуні Овруцького р-ну Житомирської обл. від Кожан Оксани Іванівни, 1922 р. народж.

⁵⁸ Зап. 25. 08. 1998 р. у с. Володимирівці Вишгородського р-ну Київської обл. від Микитенко Ганни Левківни, 1918 р. народж., яка народилася в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

⁵⁹ Зап. 24. 08. 2004 р. у с. Тинному Сарненського р-ну Рівненської обл. від Бакунець Ніни Тимофіївни, 1932 р. народж.

⁶⁰ Зап. 27. 07. 2013 р. у с. Полянах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Мазепи Ксенії Василівни, 1936 р. народж.

⁶¹ Зап. 05. 08. 2013 р. у с. Поліському Березнівського р-ну Рівненської обл. від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. народж.

⁶² Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / Сост., подготовка текстов и коммент. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. – Москва : Индрик, 2003. – 752 с. (Традиционная духовная культура славян. Публикация текстов).

⁶³ Зап. 05. 08. 2013 р. у с. Поліському Березнівського р-ну Рівненської обл. від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. народж.

⁶⁴ Зап. 23. 08. 1994 р. в с. Черемошні Поліського р-ну Київської обл. від Шевель Ганни Луківни, 1912 р. народж., уродженки с. Стечанки Чорнобильського р-ну Київської обл.

⁶⁵ Зап. 27. 09. 2006 р. у с. Сенциях Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

⁶⁶ Зап. 22. 07. 1996 р. у с. Калинівці Народицького р-ну Житомирської обл. від Яковенко Любові Михайлівни, 1926 р. народж.

⁶⁷ Зап. 24. 07. 1997 р. у с. Копищі Олевського р-ну Житомирської обл. від Лозко Ганни Василівни, 1925 р. народж.

⁶⁸ Зап. 29. 07. 2013 р. у с. Вітковичах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Рабчук Василини Михайлівни, 1939 р. народж.

⁶⁹ Зап. 04. 08. 2013 р. у с. Балашівці Березнівського р-ну Рівненської обл. від Курильчика Івана Олександровича, 1934 р. народж.

⁷⁰ Зап. 24. 07. 1996 р. у с. Великих Мінках Овруцького р-ну Житомирської обл. від Мельниченко Марії Григорівни, 1920 р. народж.

⁷¹ Зап. 05. 08. 2013 р. у с. Поліському Березнівського р-ну Рівненської обл. від Михальчук Марії Фоківни, 1935 р. народж.

⁷² Зап. 08. 08. 2013 р. у с. Голубному Березнівського р-ну Рівненської обл. від Гордіевич Раїси Петрівни, 1935 р. народж.

⁷³ Зап. 21. 07. 1996 р. у с. Чоповичах Малинського р-ну Житомирської обл. від Філоненко Ольги Іванівни, 1952 р. народж.

⁷⁴ Див.: Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. / Михайло Грушевський. – К. : Либідь, 1993. – Т. 1. – С. 161–162.

⁷⁵ Зап. 23. 08. 1995 р. у с. Листвині Овруцького р-ну Житомирської обл. від Денисевич Євгенії Тихонівни, 1921 р. народж.

⁷⁶ Зап. 14. 07. 2004 р. у с. Видертій Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Макачук Ярини Олександрівни, 1934 р. народж.

⁷⁷ Зап. 19. 08. 2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Лазаренко Надії Григорівни, 1931 р. народж.

⁷⁸ Зап. 19. 08. 2004 р. у с. Дідковичах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Шуляренка Петра Івановича, 1939 р. народж.

⁷⁹ Зап. 09. 07. 1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Шорох Олени Павлівни, 1953 р. народж.

⁸⁰ Зап. 09. 07. 1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Шорох Олени Павлівни, 1953 р. народж.

⁸¹ Зап. 12. 07. 1997 р. у с. Жубровичах Олевського р-ну Житомирської обл. від Хоречко Мойсія Антоновича, 1940 р. народж.

⁸² Зап. 24. 09. 2006 р. у с. Перекаллі Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Сидорчук Катерини Самойлівни, 1934 р. народж.

⁸³ Зап. 27. 09. 2006 р. у с. Сенчицях Зарічненського р-ну Рівненської обл. від Харковець Любові Іванівни, 1930 р. народж.

⁸⁴ Зап. 15. 07. 2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Салінської Ганни Андріївни, 1922 р. народж.

⁸⁵ Зап. 27. 07. 2013 р. у с. Бронному Березнівського р-ну Рівненської обл. від Кобар Ольги Григорівни, 1947 р. народж., Чміль Ярини Іванівни, 1935 р. народж. (Я. Ч.).

⁸⁶ Зап. 01. 08. 2013 р. у с. Михаліні Березнівського р-ну Рівненської обл. від Пилипаки Катерини Пилипівни, 1938 р. народж.

⁸⁷ Зап. 15. 07. 1996 р. у с. Рудні-Базарській Народицького р-ну Житомирської обл. від Орловського Віктора Івановича, 1951 р. народж.

⁸⁸ *Наумов С. П.* Зоология позвоночных / С. П. Наумов. – Москва : Просвещение, 1973. – С. 171. На противагу, ще Г. Булашев не бачив підстав сумніватися в компетентних свідченнях одного з найавторитетніших зоологів А. Брема і численних фактах з буденного селянського життя. – *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях... – С. 385.

⁸⁹ Славянские мифологические персонажи... – № 691 (с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.).

⁹⁰ Там же. – № 692 (с. Виступовичі Овруцького р-ну Житомирської обл.).

⁹¹ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Васильця Гордія Івановича 1926 р. народж.

⁹² Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

⁹³ Народная демонология Полесья... – С. 474 (с. Чудель Сарненського р-ну Рівненської обл.).

⁹⁴ Там же. – С. 475 (с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл.).

⁹⁵ Зап. 31. 07. 2013 р. у с. Богушах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Сиси Домініки Петрівни, 1938 р. народж.

⁹⁶ Зап. Н. Левкович 08. 07. 2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Найдич Ольги Миколаївни, 1927 р. народж.

⁹⁷ Зап. 06. 08. 2013 р. у с. Більчаках Березнівського р-ну Рівненської обл. від Комар Марії Михайлівни, 1930 р. народж.

⁹⁸ Зап. 16. 08. 2004 р. у с. Думинському Овруцького р-ну Житомирської обл. від Цялко Світлани Петрівни, 1938 р. народж.

⁹⁹ Зап. 29. 07. 2013 р. у с. Вітковичах Березнівського р-ну Рівненської обл. від Рабчук Василю Михайлівни, 1939 р. народж.

¹⁰⁰ Зап. 09. 07. 2004 р. у с. Грудках Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Пиливонич Ганни Андріївни, 1933 р. народж.

¹⁰¹ Зап. 06. 08. 2013 р. у с. Більчаках Березнівського р-ну Рівненської обл. від Комар Марії Михайлівни, 1930 р. народж.

¹⁰² Зап. 19. 07. 2004 р. у с. Ворокомльому Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. від Темрі Анастасії Павлівни, 1930 р. народж.

¹⁰³ Зап. 11. 07. 1996 р. у с. Великій Дубровиці Малинського р-ну Житомирської обл. від Шутенко Антоніни Гаврилівни, 1937 р. народж.

¹⁰⁴ Зап. 11. 07. 1996 р. у с. Великій Дубровиці Малинського р-ну Житомирської обл. від Дмитренко Катерини Василівни, 1928 р. народж.

¹⁰⁵ Зап. 24. 07. 1997 р. у с. Копищі Олевського р-ну Житомирської обл. від Мирончук Меланії Дем'янівни, 1929 р. народж.

¹⁰⁶ Зап. 24. 07. 1996 р. у с. Великих Мінках Народицького р-ну Житомирської обл. від Мельниченко Марії Григорівни, 1920 р. народж.

¹⁰⁷ Зап. 29. 07. 1997 р. у с. Кам'янці Олевського р-ну Житомирської обл. від Пилипчук Галини Іванівни, 1942 р. народж.

¹⁰⁸ Зап. 19. 07. 1996 р. у с. Обиходах Коростенського р-ну Житомирської обл. від Климчук Параски Прокопівни, 1924 р. народж.

¹⁰⁹ Зап. 09. 07. 1995 р. у с. Бондарях Овруцького р-ну Житомирської обл. від Шорох Олени Павлівни, 1953 р. народж.

¹¹⁰ Зап. 11. 07. 1995 р. у с. Липлянщині Народицького р-ну Житомирської обл. від Хаюка Івана Назаровича, 1932 р. народж.